

Дещо про лінгвокультурні особливості номінування осіб в українських арго

Євген Олександрович Редько, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, sonsimon@i.ua

Ключові слова: номінація, мовна гра, назви осіб, арго, семантичне перенесення, конотація.

Key words: nomination, language game, persons names, argo, semantic transferring, connotation.

Домінантне місце людини в лінгвальній (і культурній) картині світу зумовлює активні процеси в особовій номінації, характерні для різних складових національної мови. Такий антропоцентризм в українських арготичних системах досить часто реалізують специфічні засоби і прийоми називання осіб, досі не досліджені вповні у вітчизняному мовознавстві. Відповідно їхнє вивчення й аналіз є актуальною й нагальною проблемою, яку ми спробуємо розглянути на прикладі одного з помітних явищ в українській соціолектній номінації – метафорі з залученням лінгвокультурного змісту.

Загалом під зазначеним явищем розуміємо семантичне перенесення, за якого появу похідного номена супроводжує апелювання до додаткових елементів позамовної дійсності – лінгвокультурного компонента семантики. У такому разі ознаками мотиватора можна визнати певну його значущість для називача в пізнавальному, психологічно-естетичному чи емоційному планах, «символьність» чи «знаковість» (надособистісний характер позначеного) та відносно високу частотність уживання (про подібні явища див., наприклад, в [Караулов 1987: 216]). Соціолектне середовище створює схожі умови, оскільки є відносно замкненим колом мовців, які використовують соціальні діалекти найчастіше в ідентифікаційно-репрезентативній чи ігровій функції. У такому соціумі існує чітка ієрархія, ґрунтована на різному ступені оволодіння «професійними» вміннями та навичками, авторитеті серед його представників тощо. Вивищення в названому середовищі є виявом більшої освіченості, кращої здатності до інтелектуальних дій, що значно посилює номінативні потенції арго, оскільки «верхівка» соціуму досить часто є «законодавцем мод» (у тому числі й мовних, а значить, і номінативних) для всього середовища. При цьому, зрозуміло, залучення «колег» чи «підопічних» до спільної діяльності так само передбачає професійний «кастинг», що сприяє активнішій мовотворчості, вищому рівню лінгвальної свободи, ширшому застосуванню мовної гри як важливого елемента номінування в соціолектах.

Крім того, корпоративність носіїв арго зумовлює певну кодованість понять, набуття ними семантики, зрозумілої лише незначній групі обізнаних людей («своїх»). За таких умов контакти з докільям (іншими соціальними групами, загалом суспільством) набувають специфічних рис щодо називання дійсності, оскільки аргоносії переосмислюють зрозумілі для всіх поняття та явища, принатурюють їх до свого світогляду. Ці процеси реалізують по-різному, проте спільними для них є нейтралізація первинної семантики й наповнення її новим внутрішнім змістом за рахунок конотаційних елементів і чинників. До останніх, крім мовних, зараховуємо й екстралінгвальні, які досить часто втілено в арготичному особовому номінуванні в залученні лінгвокультурного змісту. Таке додаткове смислове та оцінно-експресивне

навантаження водночас свідчить про високий креативний рівень номінатора, його здатність переосмислити культурні й історичні події й найтипніше виявлено в т.зв. «нових» арго (бурсацькому, кримінально-вуличницькому та вояцькому), які і стали предметом цього дослідження.

Передусім варто зазначити, що лінгвокультурний компонент в аналізованій арготичній метафорі має різні форми та ступені вияву, залежні від об'єктивних і суб'єктивних чинників називання осіб. Зокрема, типовим для соціолектів є семантичне називання осіб за внутрішніми та зовнішніми ознаками від прецедентних онімів. Такі мотиватори відповідно можуть бути як ширококовжливаними (*юда* 'зрадник' [Горбач 1963: 169], 'донощик' [Горбач 2006: 98]), так і вузьколокальними (*мукач* 'перебіжчик' [Горбач 1963: 168] від прізвища упівця, який перейшов на бік НКВС). Проте найчастіше в субстандартних системах спостерігаємо використання загальновідомих номенів у специфічному значенні, набутому в обмеженому середовищі арго і зрозумілому лише соціолектомовам. Зокрема, у бурсацькому арго такими номінативними базами стають імена персонажів біблійної чи античної історії, визначальну рису яких використовують як основу семантичного перенесення. Так, у соціолектному номені *асмодей* 'темний селяк' актуалізовано периферійні семи, що вказують на ознаки, належні Асмодею – злону, перелюбному демону, якого в окремих випадках сприймають як диявола, що вигнав царя Соломона з його царства. Це зумовлює нейтралізацію первинного лексичного значення через трансформацію семи 'головний' на сему 'скупий' внаслідок апелювання до багатства як ознаки сили й виразника скупості (*асмодей* 'скупа людина, скнара' [Ставицька 2005: 38]) чи актуалізації компонента 'злість' (*асмодей* 'непрофесійний злочинець, хуліган' [Ставицька 2005: 38]). Натомість засвідчене в аналізованому арготизмі негативне ставлення до селян у бурсацькому середовищі реалізовано за рахунок карнавального зіставлення хлопа з великим чи головним злодієм, у якому дійсність сприймається й відтворюється гіперболізовано, що створює необхідний комічно-іронічний ефект. Допоміжним засобом формування такого значення стає омонімія понять *темний* 'неосвічений' і *темний* 'лихий', що сприяє більшій конотаційній «насиченості» похідного номена. Відповідно несподіваність порівняння в розглянутому «персоналізмі» репрезентує номінативну потребу оновити позначуване поняття (особу) чи віднайти певний смисловий чи звуковий комплекс, у якому якнайкраще чи якнайвдаліше, на думку називача, зможуть реалізуватися експресивні елементи значення. Такі номінативні пошуки мають визначену соціумну мету – вони стають запорукою утвердження номінатора у своєму середовищі, набуття ним соціально-професійного авторитету.

Стосовно прагматичного аспекту номінування аналізовані процеси свідчать про наявність градаційної оцінності, критерієм якої стає безпечність/небезпечність номінантів щодо вчинення проти них кримінальних дій. На це вказує, зокрема, «лінгвокультурний» арготизм *гад* 'хлоп' [Широцький 1998: 184], у якому спостерігаємо накладання різних соціокультурних елементів і чинників називання особи. Передусім ідеться про біблійну традицію потрактування змія як спокусника, призвідника гріхопадіння людини й утілювача темних, диявольських сил, що є доміантним у патріархально-християнському світі українців і в професійному священицько-богословському мікросвіті бурсаків. Проте воно, очевидно, сполучається з практично-емпіричними відомостями про отруйність гадюки, що формує в арготичному середовищі вихідний номен з увиразненою конотацією позначуваної особи як небезпечної людини. Це простежуємо на прикладі дихотомії *гад* 'хлоп, селянин'/*вуж* 'п'яниця', у якій чітко репрезентовано ступінь небезпечності номінанта для бурсака через відзоонімну метафору (пияк, на відміну від селянина, є легкою здобиччю для

малолітнього крадія і не в змозі дати відсіч злодюжці). Подібне свідчить про синтетичний, складний характер процесів називання осіб в українських арготичних системах і певну системність, наявну у структурі субстандартного номінування.

Такі номінативні процеси почасти супроводжує специфічна мовна гра, яка полягає в уведенні відомого обізнаному колу імені до іншого понятійного контексту, що створює комічний ефект незіставності. Вказана «каламбуризація» дійсності оприявнює експресивно-емоційну складову називання в арго і, як стверджує Т. Зайковська, свідчить про «органічне прагнення мовця до самовираження чи самоствердження» [Зайковская 1993: 40]. Засобами подібного висміювання стають абсолютно периферійні семи або зовсім неоприявлені асоціації, що свідчить, з одного боку, про нетиповість, окремішність номінативної системи певних арго чи субстандартів взагалі, а з іншого – навпаки репрезентує нереалізовані потенції національної мови на певних етапах її розвитку (їх активно оприявлено, наприклад, у сучасних словотвірних і семантико-інноваційних процесах). Так, номен *буцифал* 'дурень, недотепа, фізично недорозвинена людина' [Горбач 2006: 130] пов'язано з іменем коня Олександра Македонського, що мало б вказувати на силу чи норавливість людини: приборкати Буцефала зміг лише малий Олександр. Зазначену семантику засвідчує загальноживане *буцефал* 'необ'їжджений, норавливий кінь', що уможливорює висновок про можливу реалізацію в аналізованому арготизмі народного уявлення про несумісність фізичної сили та розуму в одній людині. Проте вуличники вчинили по-іншому, надавши номену-метафорі протилежного значення й увівши його в один ряд зі схожим за фонетичним складом арготизмом *буц* 'дурень' [Горбач 2006: 130]. Подібні явища фіксуємо й у сучасних жаргонах (пор. *грузин* 'особа, яка «грузить» - втомлює беззмисловою балаканиною» [Ставицька 2005: 112], *достоєвський* 'особа, яка всіх «дістає»' [Кондратюк 2006: 115]), що свідчить про тяглість номінативних процесів, їхню типовість та застосовність у різних українських соціолектах.

Подібну «фонетико-семантичну» мотивованість фіксуємо в номені *амалик* 'неотеса' [Горбач 1966: 15], що відсилає до післябіблійних текстів (Амалик був онуком Єзава). У такому разі спрацьовують додаткові знання номінаторів про згадану історичну особу, причому мотивування супроводжується обігруванням широковживаного перенесення на підставі спорідненості зазначених біблійних персонажів: *Хам* 'син Ноя' → *хам* 'неосвічена, некультурна, дурна людина'. Ідеться про книжну традицію виводити рід Амаліка від Хама, що могло бути відомим бурсакам із приступних під час навчання джерел або курсу Святої історії, який їм викладали в духовних закладах. Відповідно спостерігаємо використання принципу аналогії, який полягає в заповненні лакуни у пропорції потенційним словом за умови семантичної тотожності початкових її елементів: *якщо Хам = Амалік, то Хам: хам = Амалік: Х (потенційне слово)*. Додатковим значеннєвим елементом аналізованого номена вважаємо оцінку особи щодо її діяльності, на що вказують відомості священних текстів, зокрема, свідчення про вигнання Господом амалікетян (цей народ називали ще амалік) із Піднебесної за зраду Ізраїля й напад на військо Ісуса Навина. Відповідні негативнокомотовані семи відображено в арготизмі *амалік*, що посилює його експресивність і вказує на складні міжсемні зв'язки у структурі аналізованої назви.

Такі ж номінативні принципи застосовують носії арго щодо номена *гевал* 'здоровань' [Горбач 1966: 15], утвореного від назви гори в Ханаані. Ідеться про метафору за розмірною подібністю: висока гора → здорова людина (пор. із загальномовним *гора* 'здорова, сильна людина'), посилену додатковим номінативним елементом. На думку О. Горбача, ним є можлива пов'язаність аналізованого арготизму з історичною особою – Гевалом, онуком Хама [Горбач 1966: 15], що спричиняє появу негативнокомотованих конотем у семантичній структурі назви. Такі експресивні

компоненти зумовлюють зіставлення розмірної характеристики особи з характеристикою її внутрішнього світу й відповідну оцінку великої, кременної людини як нахабної, неповороткої чи неввічливої за рахунок апелювання до загальнономовного *хам* 'нахаба'. Це підтверджує інший бурсацький арготизм *хамон* 'гевал', виведений від гебрійського *hamon* 'люд, простолюддя' [Горбач 1966: 8]. Відповідно констатуємо імпліцитний вияв мотивування, ґрунтований на звуковій подібності між номенами: мовці свідомо зіставляють *хамон* і *хам*, продовжуючи цим номінативно-смісловий ланцюжок, сформований у процесі творення арготизму *гевал*. Це є типовим явищем для бурсацького арго (наприклад, розвиток метафори *кугут* 'білявий і кучерявий чоловік' впливає на виникнення *петел* 'ibid'), що свідчить про системність у межах окремих соціолектів, сформовану тотожністю світоглядних настанов мовців і корпоративним способом життя у відносно замкненій соціальній групі.

На окрему увагу серед аналізованих арготизмів заслуговують номені, утворені від прецедентних онімів на позначення літературних персонажів, для яких типовим є використання номінативної бази як маркера зовнішніх ознак чи рис характеру людини. За таких умов певні стереотипні уявлення про життя та поведінку літературних героїв стають основою для семантичного перенесення, зумовлюючи акцентування на окремих атрибутивних компонентах значення через їхнє переосмислення (*пенелопа* 'жінка класичної краси' [Широцький 1998: 193] – дружина Одисея постає зразком зовнішньої краси з огляду на внутрішню позитивну характеристику). Подібне спрацьовує, зокрема, в бурсацькому номені *спартанець* 'загартований, здоровий юнак' [Широцький 1998: 197], у якому відомості про мужність і загартованість чоловіків Спарти учні бурси переносять на реалії довкілля. При цьому такі процеси можуть супроводжуватися/доповнюватися додатковими конотаційними елементами, які увиразнюють семантику похідної назви, що простежуємо на прикладі арготизму *швейк* 'чех' [Горбач 1963: 150]. Зокрема, для аналізованого соціолектизму таким значеннєвим компонентом вважаємо семи 'дурний', 'той, над яким сміються', які, увіходячи до структури вихідної метафори, надають негативну оцінку представнику певного народу (*Швейк* 'головний герой роману Я. Гашека' → 'чех' → 'дурний, смішний як усі чехи'). Така конотація свідчить про сутнісну та соціальну неоднорідність полінаціонального вояцького середовища, неоднозначне ставлення до представників інших націй (ворогів і «колег») і формування в означеному соціумі відповідних етнічних стереотипів. Ці стереотипи визначають експресивно-емоційну складову номінативних процесів за рахунок обігрування різних за своїм походженням елементів, що вказує на відносно високий освітньо-культурний рівень називачів (роман «Пригоди бравого вояка Швейка» був популярним у ті часи, проте, очевидно, відомим цього літературного героя в колі солдатів зробили радянські фільми «Швейк готується до бою» і «Нові пригоди Швейка») і сатирично-іронічний підхід до осмислення дійсності – професійної діяльності й життя довкола.

Тотожні процеси фіксуємо в номенах *альфонс* 'чоловік, який живе з утримання будинку розпусти, сутенер' [Горбач 2006: 127; Широцький 1998: 181], 'чоловік, який живе на утриманні повії' [Горбач 2006: 93] і *анапш* 'бандит' [Горбач 2006: 93], 'зłodий-елегант, який живе на утриманні повії' [Горбач 2006: 127], зафіксованих в українських кримінально-вуличницьких арго. Зокрема, у номені *альфонс* спостерігаємо семантичне звуження, пов'язане з позамовними чинниками називання – побутуванням арготизму в професійному соціумі (світ злочинців і повії). За таких умов в етранжизмі *альфонс*, утвореному за типовою моделлю *літературний персонаж* → *людина зі схожими рисами* (пор. із номенами *ловелас*, *плюшкін*, *остап бендер* тощо) й пов'язаному з п'есою Олександра Дюма-сина «Месьє Альфонс», відбувається модифікація значення, унаслідок чого аналізований арготизм вказує не просто на коханця, а на коханця повії

чи сутенера. Подібні процеси наявні й у номені *anaw*: французьке *apache* 'хуліган, злодій' (від назви індійського племені апачі) в українських соціолектах «деталізує» семантику, позначаючи власне сутенера. У такому разі констатуємо, що семантичне ядро аналізованого арготизму зазнає змін, виражених насамперед у частковій нівеляції компонентів 'жорстокість', 'зłodійкуватість' під впливом конотаційних сем, що свідчить про активне пристосування та модифікацію запозичених соціолектизмів до специфіки українських субстандартних систем.

Важливе місце серед арготичних метафор із залученням лінгвокультурного змісту посідають номені, утворені від особових назв і суттю пов'язані з різноманітними історичними чи культурними явищами й подіями. Зокрема, досить типовим вважаємо звернення до біблійної історії, засвідчене в перенесеннях за ознаками діяльності людини. Наприклад, в арготизмі *фараон* 'міліціонер' [Горбач 2006: 103], 'санітар військової божевільні' [Горбач 1963: 140] в основу перенесення покладено порівняння поліціанта з володарем стародавнього Єгипту - переслідувачем ізраїльтян, ґрунтоване на тотожності/спільності виконуваних дій. Додатковим елементом можна вважати й певну зовнішню подібність – кашкет городского нагадував головний убір фараона; крім цього, поліціанта чи жандарма на посту отожднювали з мумією фараона за поведінкою (нерухоме перебування на одному місці досить тривалий час). Таке зіставлення фараона та міліціонера сприяє порівнянню злодіїв із дітьми Ізраїля (тобто дітьми Божими), зумовлюючи цілком негативну оцінку правоохоронця як особи, яка карає невинних. Подібна конотація є цілком типовою для кримінальних арго: для прикладу можна згадати номен *пілат* 'суддя' [Горбач 2006: 47], у якому апелювання до прокуратора Іудеї є реалізатором його схожості із суддею, що тягне за собою самовизнання злодія ледь не Спасителем, а суду над ним – неправим. Натомість в арготизмі *архангел* 'поліцист' [Горбач 1966: 44] спостерігаємо застосування мовної іронії, що впливає на набуття позитивноконотованою назвою протилежної оцінки: ідеться, очевидно, про висміювання неспроможності архангелів (тобто охоронців) захистити людей від злочинів. Це ж фіксуємо й у номені *апостол* 'учитель' [Горбач 1966: 30], у якому таку іронічну оцінку зумовлено специфічним підходом бурсаків до труднощів подолання релігійної освіти і навіть певним спротивом щодо віросповідальних понять. У такому разі вважаємо, що носії соціолекту використовують не первинне значення мотиваційної бази ('учень Христа'), а вторинне/переносне ('учитель благої вісті, провісник'), що містить чітко виражений діяльнісно-агентивний компонент семантики. Подібне явище спостерігаємо в арготизмі *авгур* 'професор грецької мови' [Широцький 1998: 181], у якому іронічне зіставлення реалізовано за рахунок актуалізації периферійної семи 'незрозумілість мови', репрезентованої через поняття з історії Давнього Риму. Відповідно первинне значення ('людина, яка ворожить на птахах') мовці змінюють на вторинне ('людина, яка передає свої знання занадто складною мовою'), що вказує на професійний атрибут номінування – неспроможність позначуваної особи чітко висловити думку чи незрозумілість дисципліни для реципієнтів-називачів, що підлягає бурсацькому висміюванню, глузуванню над цим (обрання неprestижної «професії» лише посилює комічний ефект). Загалом же таке використання релігійних понять свідчить про типову для злодійських та школярсько-вуличницьких арго зневагу до встановлених суспільством моральних та конфесійних норм, а також спробу за рахунок карнавалізації та перелицювання дійсності витворити власну парадигму цінностей, що вважаємо ознакою загалом усіх аналізованих «відбіблійних» (і близьких до них «відантичних») номенів.

До того ж у подібних метафор фіксуємо тенденцію до нівелювання професійності як ознаки особового номена, пов'язану з відходом мовців від термінологізування понять, їхньою спробою інноваційно осмислити довкілля,

використовуючи широкі образно-асоціативні зв'язки. Це досить чітко простежуємо на прикладі арготизму *назорей* 'бідолаха' [Широцький 1998: 191], у якому номінатори-семінаристи іронічно переосмислюють релігійну історію. За біблійними джерелами, назореями в давнину називали людей, які давали обітницю відмовитися від винограду та питва з нього, не стригти волосся та не торкатися мертвих, що було обов'язковими умовами такого їхнього статусу. Ці канонічні норми бурсаки жартівливо інтерпретують, розуміючи неголеність людини як ознаку їх бідності, брак матеріальних умов для догляду за своєю зовнішністю («на голову його не восходить бритва й бороди його не торкають ножиці», бо він нічого не має» [там само]). Таке мотивування породжено життєвим досвідом учнів духовних шкіл Російської імперії, які здебільшого мали досить скрутне фінансове становище. Відповідно елементи своєї пізнавально-емпіричної діяльності бурсаки застосовували для називання предметів і явищ дійсності, що свідчить не лише про конспіративність школярських соціолектів, а й про світоглядну переорієнтацію нейтральних чи «позитивних» професійних номенів у соціолектних системах, заперечення традиційних норм і соціальних оцінок суспільства внаслідок витворення специфічної картини світу, що загалом характеризує всі субстандартні системи української мови.

Підсумовуючи вищезазначене, констатуємо, що використання позамовних чинників як мотиваційних елементів є складним і цікавим явищем в українських арго. Широке й різноманітне залучення лінгвокультурного компонента семантики зумовлює специфічний розвиток метафори, для якої типовим вважаємо застосування додаткових конотаційних елементів, пов'язаних із мовною грою, іронією, що є відповідно послідовною реалізацією принципу карнавалізації в субстандартних системах. Усе це уможливорює висновок про необхідність розгляду тотожних/подібних мовних явищ як системних у межах інших способів називання осіб в українських соціолектах, що плануємо здійснити в подальших наших дослідженнях.

Література

ГОРБАЧ, О.: Арго в Україні. Львів 2006.

ГОРБАЧ, О.: Арго українських вояків // Наукові записки Українського Вільного Університету 1963, ч. 7, с. 138–173.

ГОРБАЧ, О.: Арго українських школярів і студентів // Наукові записки Українського Вільного Університету 1966, ч. 8, с. 3–55.

ЗАЙКОВСКАЯ, Т. В.: Можно мозжечокнутья? Сабо самой! // Русская речь 1993, № 6, с. 40–43.

КАРАУЛОВ, Ю. Н.: Русский язык и языковая личность. Москва 1987.

КОНДРАТЮК, Т. М.: Словник сучасного українського сленгу. Харків 2006.

СТАВИЦЬКА, Л. Український жаргон: Словник. Киев 2005.

ШИРОЦЬКИЙ, К.: Словарець бурсацького говору // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія 1998, т. 6., с. 181–206.

Summary

Linguo-cultural characteristics of personal nomination in Ukrainian argot

This article deals with the semantic persons nomination (in particular its metaphoric way) in the Ukrainian argotic systems. The studying phenomenon is conducted in the linguo-cultural context. The formation of names of this type are mainly based on the use of precedent proper names or names of persons connected with historical and cultural events or literary characters.

Nominative processes were caused by using carnivalization principle implemented by the language game. The analyzed material confirms the special argotic system and processes within it.